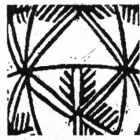

Статті

Роман РАДОВИЧ

ТРАДИЦІЙНЕ СІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО ПІДГІР'Я КІНЦЯ ХІХ - ПОЧ. ХХ ст.

Roman RADOVYCH. Traditional Country House of Pidhirja from the end of the XIX-th — beginning of the XX-th Century.

Найдавніші згадки про північні межі Бойківщини маємо з початку ХІХ ст.: у 1811 році дослідник І.Любич-Червінський твердив, що населення лівого берега Дністра називало мешканців правого берега бойками, а в побуті, господарському укладі, звичаях одних і других було багато відмінного¹. На підставі цього можна вважати, що на початку ХІХ століття північною межею етнографічної Бойківщини був Дністер. Пізніше дослідники констатують її дедалі більше поступове просування на південь². Так, Ю.Гошко північну межу Бойківщини (за станом на кінець ХІХ — початок ХХ століття) проводить по передгір'ях Карпат, південніше від Дністра, по лінії населених пунктів із сходу на захід: Ясень, Липовиця, Луги, Спас, Вигода, Витвиця, Болехів, Розгірче, Нижня і Верхня Стинави, Орів, Тустановичі, Опака, Підбуж, Недільна, Сушниця, Стара Сіль та Лопушна³.

Вже дослідники кінця ХІХ століття фіксували певну етнокультурну специфіку населення, яке замешкувало простір між північними підніжжями Карпат і Дністром. У 1887 році Іван Франко писав, що бойки заселяють верхню течію Дністра, Стрия, Свічі, Лімниці і двох Бистриць, а "...паралельно до гірського пасма, заселеного бойками, там де гори переходять в лагідні пагорби, бачимо тип підгірський, також визначний і різоче відмінний від гірського — це переважно рільники, охочі до ремесла і промислу, працюють в багатьох місцях, як гірники, на фабриках, тартаках, солеварних жупах, рухливі і прогресуючі з ходом часу..."⁴. На північ від "горян руських" аж до Дністра виділяв групу підгірян і польський

етнограф Адам Фішер⁵. Безперечно, у культурному та побутовому укладі населення Підгір'я кінця ХІХ — початку ХХ ст., особливо в місцевостях, наближених до Карпат, ще помітні елементи, характерні для Бойківщини, хоча основні компоненти матеріальної і духовної культури тут надзвичайно своєрідні. Про це свідчить наявність на даній території вже не бойківського, а південно-наддністрянського говору, специфіка народного будівництва, одягу та ін.

Таким чином, об'єктом нашого дослідження є традиційне народне житло кінця ХІХ - початку ХХ ст. на просторі, обмеженому рікою Дністер на півночі, рікою Сян на заході, рікою Лімницею на сході та підніжжям Карпат на півдні, адміністративно це охоплює майже всю територію Дрогобицького, Самбірського, Стрийського, південь Миколаївського та Жидачівського, північ Старосамбірського районів Львівської області, та північ Калуського, Долинського, західну частину Галицького районів Івано-Франківської області.

Наближеність Підгір'я до Карпат, а також наявність на цій території в минулому значних лісових масивів у великій мірі зумовило основний будівельний матеріал, яким тут була деревина. На будівництво використовували, в основному, ялицю, смереку, рідше осіку та інші породи. Нижній вінець зрубу ("підвалини", "підлоги", "підліжки", "підвали", в Старо-Самбірському районі - "трами") часто витесували з дуба.

У давніших будівлях спеціальних фундаментів не влаштовували, підвалини вкладали безпосередньо на землю. На більш вологих ґрунтах під нижній вінець зрубу вкопували відземки дубових колод ("колодки", "кітлиці", "коти", "штандари", "підклади", "цоклі"). На сухих ґрунтах фундаменти робили з річкового каменю-пісковика, вкляденого "на сухо". Фундамент такого типу місцями носив назву "кам'яні штандари" (с.Дорожів Дрогобицького району).

Стіни жител зводили в зрубній та каркасно-дильованій техніках, часто ці дві техніки взаємодоповнювались. Варто зазначити, що в деяких безлісих місцевостях для спорудження стін вживали і глиновальки.

В минулому на Підгір'ї переважала зрубна техніка будівництва "хати в вуглах". Наші польові матеріали дають підстави твердити, що в третій чверті ХІХ ст. зрубні будівлі в цій місцевості були масово поширені і виступали як основний прийом конструктивного вирішення. Стіни зрубних будівель, як правило, складали з дбай-

Т.46.- С.473.

⁵Fischer A. Rusini: Zarys etnografii Rusi.- Lwów-Warszawa-Kraków, 1928.- S. 7-8.

¹Lubicz-Czerwiński I. Okolica zadniestraska między Stryjem i Lomnicą: Czyli opis ziemi, dawnych kleśk lub odmian tej okolicy.- Lwów, 1811.- S. 148, 212.

²Гошко Ю. Етнографічні межі // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження.- К.: Наукова думка, 1983.- С. 25.

³Там само.- С. 28.

⁴Франко І. Етнографічна виставка у Тернополі // Твори: У 50-ти томах.- К.: Наукова думка, 1985.-

ливо оброблених смерекових півкогод, рідше з брусів. Поширений в північних районах України зруб з колод-кругляків тут зустрічався рідко.

Вінці зрубу по кутах у давніших будівлях в'язались у простий замок з випуском, тобто кінці вінців зрубу виступали за площину стіни. При будівництві з брусів використовувались більш складні з'єднання: "риб'ячий хвіст", "канюк". "Канюк" (із прихованим зубом) у другій половині XIX ст. часто застосовували і в будівлях складених з півкогод.

Починаючи з останньої чверті XIX століття на Підгір'ї більшого поширення набули зрубно-каркасні та каркасно-дильовані будівлі. У першому випадку зрубною, як правило, робили хату, все інше добудовували в каркасно-дильованій техніці.

Село Сілець Дрогобицького р-ну Львівської обл. Хата другої пол. XIX ст. Рис. автора.

Різке зменшення кількості високоякісної будівельної деревини, призвело в кінці XIX ст. до того, що панівною технікою будівництва на Підгір'ї стає каркасно-дильована, яка не вимагала добірного матеріалу. Дубові стовпи ("слупи") "чопували" в підвалини і платви (чопом заганяли у видовбані отвори). У стовпах за допомогою сокири і долота вибирали поздовжні пази ("гари", "бурти"), куди закладали деревину (смереку, сосну, осику, вільху та ін.).

Спостерігається пряма залежність між характером зовнішньої обробки стін та використанням у будівництві деревини певних порід та певної якості. Так, стіни, складені з високоякісного смерекового та ялинового дерева, відповідали всім теплотехнічним, конструктивним та естетичним вимогам і не вимагали додаткової обробки. Тому їх часто залишали відкритими, лише шви між окремими вінцями коно-

патели мохом і промащували жовтою глиною. Нерідко у шви між вінцями перед промащуванням закладали гранчасті, трикутні, у перерізі дерев'яні "лиштиви", а в с.Грушів Дрогобицького району — тонкі глиносолом'яні вальки. В Старо-Самбірському, Самбірському та Дрогобицькому районах шви між вінцями, як і торці зрубу, забілювали вапном чи білою глиною. Горизонтальні білі смуги підкреслювали ритміку стіни, надавали їй більшої виразності. У зовнішньому оздобленні стін житла існувала певна градація. Так, білі смуги найчастіше наносили на фасадну (рідше торцеві) стіну споруди. Поширеним явищем була традиція суцільного забілювання стін по дереву. Така обробка захищала зруб від корозії, атмосферних дій. Нерідко ці два варіанти поєднувались в одній будівлі: фасадну стіну житла, чи житла і сіней, оздоблювали смугами, інші частини фасаду та торці забілювали, а тильну стіну часом залишали відкритою. Відкриті поверхні зрубу підмальовували охристою глиною, в новіших будівлях фарбували⁶.

У наближених до Дністра місцевостях та на північному сході Підгір'я (Стрийський, Миколаївський, Жидачівський райони Львівської області, Галицький та Калуський райони Івано-Франківської області), там, де переважали листяні породи деревини, як будівельний матеріал частіше використовували бук, граб, осику. Складені з такого матеріалу стіни додатково "виправляли" грубим шаром глиносоломи. Існувало два способи обробки стін глиносоломою: "клинцювання" та "ліскування". Так, в селі Монастирець Жидачівського району зафіксовано зрубну хату першої половини XIX ст. На осиковий зруб хати густо набиті дубові "клинці", після чого вся поверхня стін закидана грубою верствою глиносоломи, заглажена глиною і побілена. Другий спосіб полягав у тому, що на всю площину стін на віддалі 10-15 см набивали (навхрест) "ліску" (ліщинові чи вербові прутья), або навскісну колоту дранку ("шкале"), закидали глиною змішаною з половиною чи соломкою-січкою, вигладжували і білили.

У Старосамбірському, Самбірському та Дрогобицькому районах зрідка виправляли тільки стіни житлової частини, всі інші стіни лише білили або залишали відкритими.

Обов'язковим додатком стін була "приспа". В кінці XIX ст. її влаштовували тільки в нижній частині фасадної стіни. Споруджували приспу з глини та каміння і замасували жовтою глиною.

Стелю ("повалу") робили дерев'яну з "гибльо-

⁶ Данилюк А.Г. Давнє народне будівництво на батьківщині Івана Франка. Кінець XIX - початок XX ст. // Нар.творчість та етнографія. - 1988. - N 5. - С. 80.

ваних" (струганих) дошок. Над коморою ще в будівлях кінця XIX ст. зустрічаємо стелю, виготовлену в півколад ("протесів"). Опиралась вона на поздовжні стіни та 1-3 поздовжні сволоки ("грагарі", "дрогарі"). В деяких селах Жидачівського району (Монастирець, Облазниця, Отиневичі) поздовжній сволок називають — "трам", в Галицькому районі — "сволок". Поперечні, чи комбінації поперечних і поздовжніх сволоків тут траплялися рідко (здебільшого в новіших будівлях). В сінях стелі, як правило, не було.

Дахи, в основному, робили чотирискілі, на кроквах. Крокви попарно у верхній частині з'єднували "бантинами". В Старосамбірському районі зафіксована конструкція, де дах тримається на півсохах (місцева назва — "на коні"). Крили будівлі сніпками обмолоченої житньої соломи. Сніпки зв'язували при корені чи при колосі. Поверхня даху, покрита сніпками, зв'язаними при колосі ("китицями", "кичками", "стріхачками", "волохачками", "рогулями"), ставала східчастоподібною. Такими ж були і дахи, вкриті "головатими" — сніпками, скрученими колоссям у голівку.

Село Лугове Капуського р-ну Івано-Франківської обл. Хата 1888 р. Рис. автора.

Рідше всю поверхню даху пошивали сніпками, зв'язаними при "гудзірі" (корені). Такі сніпки називали "плескачками", "плескачами", "плащиками". Роги даху, стріху, два-три ряди під гребнем, у цьому випадку, теж пошивали китицями (село Грушів Дрогобицького району, село Голобутів Стрийського району). Гребінь даху вивершували добре вибитим валом вологої м'ятої соломи, його називали "верх", "баран". Подекуди для ущільнення до соломи додавали "терміття" з конопель (село Облазниця Жидачівського району). Закріплювали гребінь попарно скріпленими "кізлами", "кізлинами". Зустрічалось і завершення всієї конструкції рамою-ярмом (довгими поздовжніми латами, скріпленими по краях). Таким було завершення даху першої по-

ловини XIX ст. з с. Монастирець Жидачівського району. Дуже рідко як покрівельний матеріал на Підгір'ї використовували гонт, дранку. А вже в останні десятиліття XIX ст. сільські багаті крили хати дахівкою, листовим металом.

В кінці XIX - на початку XX ст. на Підгір'ї найбільшого поширення набули житла з виділеною по ширині житлового приміщення коморою чи ванькирем (друга кімната). Про побутування на західних кордонах України типу житла, в якому комора розташовувалася паралельно до житлового приміщення, засвідчують як літературні джерела⁷, так і наші польові матеріали. Іван Франко описав свою батьківську хату, будовану, за його даними, десь в кінці XVIII ст. В плані будівля складалася з двох житлових приміщень — "горішньої" та "долішньої" хат, розділених сіними. При тильній стіні долишньої хати розташовувалась комора⁸. Згідно з нашими матеріалами, будівлі подібного типу досить широко побутували на Підгір'ї ще в кінці XIX — на початку XX ст. До складу такого житла зруб-п'ятистінок (хата + комора) входить цілісним і компонуючим елементом. В науці існує думка, що такий зруб-п'ятистінок виник ще в період Київської Русі і проіснував на території розселення східних слов'ян серед різних верств населення включно аж до XX ст.⁹

У процесі подальшого розвитку комора поступово перетворилася у ванькир (другу кімнату). Відомий український етнограф Федір Вовк звертав увагу на те, що в деяких галицьких місцевостях ванькир міг виникнути шляхом прорубки дверей в комору, які розташовувались при тильній стіні житлового приміщення¹⁰. Про побутування в рівнинних місцевостях колишнього Староміського повіту (нині Старосамбірський та Самбірський райони) в кінці XIX ст. жителів з ванькирами згадує польська дослідниця Софія Стретельська-Гримбергова¹¹.

Наші матеріали дають можливість стверджувати, що процес перетворення комори при напільній стіні у другу кімнату інтенсивно проходить в кінці XIX — на початку XX ст., хоча будівлі з ванькирами відомі у Карпатах ще з по-

⁷Українці: Історико-етнографічна монографія.- К., 1959.- С. 327.

⁸Франко І. Моя вітцівська хата //Твори: У 50-ти томах.- К.: Наукова думка, 1983.- Т. 39.- С. 243, 244.

⁹Могитич І.Р. Типи та розвиток будівель селянського двору //Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст.- К.: Наукова думка, 1987.- С. 59.

¹⁰Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.- Пг., 1916.- Т. 2.- С. 530.

¹¹Strzetelska-Grynbergowa Z. Staremiejskie: ziemia i ludność.- Lwów, 1899.- S. 431.

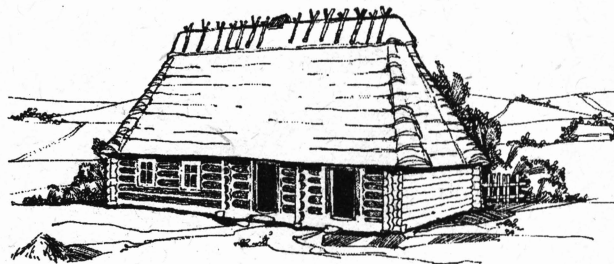
чатку XVII ст.¹² Житло, до складу якого входив зруб-п'ятистінок або ж два такі зруби, мало на Підгір'ї багато різновидностей. Так у селах Уріж, Селець Дрогобицького району збереглися житлові будівлі, що складаються тільки із зруб-п'ятистінка (хата / комора) та сіней. Складнішими щодо планування були будинки заможних селян. Здебільшого вони представляли собою дві житлові кімнати ("верхню" і "нижню", "малу" і "велику" хати, чи "хату" і "хатину"), розділені сіньми. При напільній стінці однієї з кімнат знаходилась комора, другої — ванькир (зустрічається і термін "мала хата"). Серед них — хата другої половини XIX ст. з села Селець Дрогобицького району, хата кінця XIX ст. з села Руда Жидачівського району, хата початку XX ст. з села Голобутів Стрийського району. Іноді комори будували при напільній стінці кожної з кімнат (хата початку XX ст. з села Тур'я Велика Долинського району). Траплялись і більш прості планувальні вирішення: комора/хата+сіни+хата, ванькир/хата + сіни + комора. Вхід в комору влаштовували завжди з сіней, а у ванькир — з кімнати і сіней.

Побутували на Підгір'ї і традиційні двокамерні житла, типу хата+сіни (хата початку XX ст. з с. Довга Войнилівка Калуського району, хата початку XX ст. з села Тур'я Велика Долинського району), а також трикамерні, за планом хата+сіни+комора (хата середини XIX ст. з села Кавсько Стрийського району, хата початку XX ст. з с. Лішня Дрогобицького району). Зустрічався і асиметричний тип тридільного житла, в якому хата знаходилась між сіньми і коморою (хата першої половини XIX ст. з села Монастирець Жидачівського району, хата кінця XIX ст. з села Дроздовичі та хата початку XX ст. з села Лютовиська Старосамбірського району). Відомі на Підгір'ї і житла з двома рівноцінними чи різноцінними житловими камерами, які розділені сіньми (хата + сіни + хата), до торцевої стінки однієї з них (чи двох) часто добудовували комору (хата кінця XIX ст. з села Монастирець Жидачівського району).

Поширеним явищем у будівельній культурі Підгір'я є наявність в одному блоці з хатою стайні. В кінці XIX — на початку XX ст. будівлі, в яких стайня знаходилась під спільним з житлом дахом, були найбільш розповсюдженими на всій території, що розглядається, виступали тут у багатьох варіантах: комора/ хата + сіни + стайня (хати 1901 та 1905 року з села Нагуєвичі Дрогобицького району), ванькир/хата + сіни + стайня (хата кінця XIX ст. з села Уріж Дрогобицького

району), ванькир/хата + сіни + комора/стайня (хата 1888 року з села Міженець Старосамбірського району і хата початку XX ст. з села П'яновичі Самбірського району), стайня + комора/хата + сіни (хата кінця XIX ст. з села Кавського Стрийського району), стайня + сіни + ванькир/хата + комора, стайня + сіни + хата, хата + сіни + комора/стайня та багато інших. В стайню прорубували, як правило, двоє дверей: одні з надвору, другі — з сіней. В окремих випадках сіни таких будівель ділили поперечною перегородкою на власне сіни і комірчину (хата початку XX ст. з села Нижні Гаї та хата 1900 року з села Дорожів Дрогобицького району).

Нерідко при одній чи двох причілкових стінах житлових будівель влаштовували різноманітні "піддашся", "шопи", "хлівці", "причепи", "прибоки". У селі Грушів зафіксовано випадок коли прибік розташований вздовж всієї затильної стіни будинку. Такий варіант зустрічається на Підгір'ї досить рідко. Ще І.Любич-Червінський вказував на те, що на сході згаданої території селяни остерігались добудовувати по ширині хати якісь приміщення, бо це, за повір'ям, могло призвести до великого нещастя¹³.

Село Нагуєвичі Дрогобицького р-ну Львівської обл. Хата 1908 р. Рис. автора.

Особливо важливим було виявлення на Підгір'ї так званої "довгої хати", в якій всі будівлі двору (включаючи і стодолу) зблоковані під спільним дахом з хатою. Щоправда, в кінці XIX — на початку XX століття цей тип будівель зустрічався на території, що розглядається, досить рідко, і в жодному з обстежених нами населених пунктів не домінував. В селі Монастирець Жидачівського району виявлена хата 1911 року за планом: хата + сіни + тік (стодола) + стайня. Подібне житло збереглося і в селі Мединичі Дрогобицького району, це хата 1890 року за планом: стайня + хата + сіни + комора + стодола. Будівлі з подібним плануванням виявлені в селах: Міженець Старосамбірського району, Грушів Дрогобицького району, Повергів Мико-

¹²Могитич І.Р. Типи та розвиток будівель селянського двору...— С. 45, 47, 52, 57, 58.

¹³Lubicz-Czerwiński I. Okolica zadniestraska...— S.184.

лаївського району, Пиняни Самбірського району та Тур'я Велика Долинського району.

Повідомлення дослідників минулого дають можливість стверджувати, що на початку XIX ст. на Підгір'ї переважали хати з курною системою опалення¹⁴. Дим з хати у такому випадку виходив через отвір в стелі ("повалі"), ішов по "вийстю" (горищі) і виходив через "пошив" (стріху).

Сліди курного опалення ще в кінці XIX ст. фіксуємо в селах Дорожів Дрогобицького району, Монастирець Жидачівського району та інших. У другій половині — кінці XIX ст. більшого поширення тут набула півкурна система опалення, про яку інформує нас Іван Франко¹⁵. Дим збирався у комині печі, "каглою" відходив у сіни, піднімався на "під" (горище), звідки виходив назовні через малі віконця у верхніх частинах причілків стріхи. Але вже в останньому десятилітті XIX ст. відомі житла з коминами, котрі виходили понад "стріху"¹⁶.

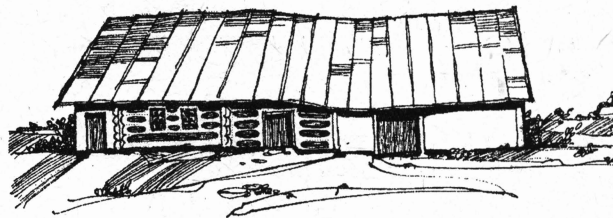
Село Залужана Самбірського р-ну Львівської обл.
Хата кін. XIX ст. Рис. автора.

Піч у хаті розташовувалась між входом і напильною стіною, пічний отвір повертали до чільної стіни. За наявності ванькира сюди виходив запічок. Часом пічний отвір повертали в сіни (хата 1912 року з села П'яновичі Самбірського району) і відгороджували тут "пекарню" (кухню).

Піч займала четверту частину житлового приміщення. Наприклад, в хаті 1912 року (село П'яновичі Самбірського району) її розміри в плані — 2,04 x 140 м, в хаті 1900 року (село Вістове Калуського району) — 2,03 x 1,90 м, в хаті першої половини XIX ст. (село Монастирець Жидачівського району) — 2,10 x 1,50 м, в хаті початку XX ст. (село Лішня Дрогобицького району) — 2,28 x 1,85 м, в хаті кінця XIX ст. (село Опака Дрогобицького району) — 2,50

x 1,95 м. В селі Дорожів Дрогобицького району давні печі робили з глини та дерева. Спершу виготовляли підвищення — платформу, потім на платформі (в місці, де мала бути черинь) встановлювали дерев'яні каблуки, які обкладали глиносолом'яними вальками. Перед челюстями печі з дерев'яних брусів, грубо накладених убитою глиною, робили "припічок". "Запічок" виготовляли з товстих дошок. Над челюстями печі влаштовували комин, який представляв собою дерев'яний каркас, обплетений довгими глиносолом'яними вальками. У житлах кінця XIX ст. до печі вже прибудовують плиту ("кухню").

Доівка в давніших будівлях була глиняною, щоправда, вже в кінці XIX століття тут часто влаштовують дерев'яну підлогу. Внутрішні стіни житлового приміщення здебільшого білили (рідше і стелю), сволюки завжди мили. Набір речей інтер'єру та їх розташування відповідало загальноукраїнському, але і тут були свої особливості: використання замість стола скрині, наявність "бамбетля", оздоблення стін та сволюка паперовими квітами, витинанками та ін.

Село Дорохів Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Хата 1903 р. Рис. автора.

Таким чином, у традиційному житлі Підгір'я кінця XIX — початку XX ст. ще чітко видно риси, характерні для бойківської будівельної культури: релікти довгої хати, оздоблення фасадів смугами, будівельна термінологія та ін. На півночі та сході спостерігаємо особливості, характерні для покутського житла: зовнішнє і внутрішнє "виправлення" стін, художнє оздоблення, кольорове вирішення фасадів і т.д. В поєднанні з рядом особливостей (різноманітність планувальних схем житлових споруд, наявність в одному блоці з хатою стайні, переважання будівель, до складу яких входить зруб-п'ятистінок) це створило на Підгір'ї у кінці XIX — початку XX ст. цікавий і своєрідний комплекс будівельної житлової культури.

¹⁴Ibid. — S. 172, 173.

¹⁵Франко І. Моя вітцівська хата... - С.245.

¹⁶Strzetelska-Grynbergowa Z. Staromiejskie... - S.431.